

Тарас Вінцовський (м. Одеса)

доктор історичних наук, доцент,

професор кафедри історії України

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

E-mail: taras.ist@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>

Єврейські громади Таврійської губернії в революції 1917 року: суспільно-політичні аспекти діяльності (за матеріалами сімферопольської газети «Южные ведомости»)

Анотація. Мета дослідження полягає у необхідності вивчити участь єврейських громад Таврійської губернії (за винятком Сімферополя) у суспільно-політичному житті краю в період революції 1917 р. як елементу комплексу етнополітичних студій у визначеному напрямку. **Методологія дослідження** визначається вибором загальнонаукових методів, зокрема аналітичного і синтетичного, методу описування й загальноісторичних – ретроспективний, історико-генетичний та квантитативний, які обрані в межах локальної історії. **Наукова новизна** визначається відсутністю досліджень з історичної юдаїки в межах Таврійської губернії в період революційних трансформацій 1917 р. А головним джерелом дослідження слугував щоденний сімферопольський часопис «Южные ведомости», у якому регулярно друкувалася інформація із зазначеної проблематики. Вперше висвітлюється ситуація в громадах Феодосії, Мелітополя, Євпаторії, Джанкою, Генічеська та інших міст краю. Автор вводить у науковий обіг значну частину інформації щодо самоорганізації єврейських громад Таврії, їхньої участі в суспільно-політичному житті губернії, партійного будівництва. Вперше проаналізовано персональний склад списків під час муніципальної кампанії та підготовки виборів до Всеросійських Установчих зборів, загалом їхні результати. Визначено головні дискусійні питання у середовищі єврейських громад краю, політико-ідеологічні пріоритети діяльності соціалістів та сіоністів. **Висновки** Підсумовують працю висновки про пріоритетну увагу єврейського населення Таврії до питань власної самоорганізації та участі у виборах до органів міського самоврядування. Доведено, що революційні виклики супроводжувалися гострим протистоянням між сіоністами та соціалістами, які найчастіше не знаходили порозуміння у ключових питаннях стратегії й тактики діяльності. При цьому більшою впливовістю користувалися сіоністські структури. З'ясовано, що у переважній більшості випадків єврейські громадсько-політичні та партійні структури не ставали лідерами виборчих перегонів, отримуючи обмежену кількість думських мандатів.

Ключові слова: революція, Таврійська губернія, єврейська громада, Феодосія, Мелітополь, Євпаторія, міська дума.

Taras Vintskovs'kyi (Odesa)

doctor of Historical Sciences, associate professor,

professor of the Department of History of Ukraine,

Odesa I. I. Mechnikov National University

E-mail: taras.ist@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>

Jewish communities of the Tavriya province in the revolution of 1917: social and political aspects of activity (according to the materials of the Simferopol newspaper «Yuzhnye Vedomosti»)

Summary. Research aim. The article examines the participation of Jewish communities in the Tavriya province (except Simferopol) in the socio-political life of the region. The main source of the study was the

daily magazine “Yuzhnye Vedomosti”. It regularly published information on this issue. The author covers the situation in the communities of Feodosia, Melitopol, Yevpatoria, Dzhankoi, Genichesk and other cities. **The research methodology** is determined by choice as the main thing analyzed in general scientific methods, in particular analytical and method of retrospective, historical-synthetic, description of general-historical genetic and quantitative, which are selected in the framework of studies of local history. **The scientific novelty** is determined by the lack of research on historical Judaism within the Tavriya province during the revolutionary transformations of 1917. The author introduces into scientific circulation a significant part of information about the self-organization of the Jewish communities of Tavria, their participation in the socio-political life of the province, party building. For the first time, the personal composition of the lists was analyzed during the municipal campaign and preparations for the elections to the All-Russian Constituent Assembly, and their results in general. The main issues of discussion among the Jewish communities of the region, political and ideological priorities of the socialists and Zionists have been identified. **Conclusions.** The work is summed up by the conclusions that Feodosia was most often in the focus of the publication’s attention, as evidenced by the total number of mentions in the pages of the magazine. According to the author’s calculations, at least 43 times the newspaper’s journalists informed readers about the events around the city’s Jewish community. According to this indicator, it was second only to the provincial center. The peak months were April, May and June, when discussions on the most pressing issues of community life reached their apogee. A sufficient number of posts and notes concerned the communities of Melitopol and Yevpatoria.

According to published reports, the majority of local Jewish communities welcomed the news of the fall of the Romanov monarchy. They expressed support for the new Russian government and hoped for positive changes in the socio-political sphere. Priority topics for discussion at numerous meetings were issues of internal self-organization, participation in elections to city councils and the All-Russian Constituent Assembly, delegation of candidates to national congresses, and educational and charitable activities. At the same time, two areas of controversy took a dominant place – the creation of institutions for the management of community life and municipal elections.

We did not find any reflections of the communities of the region on the formation of the Ukrainian Central Council, the General Secretariat, their confrontation with the Provisional Government of Russia, the proclamation of the autonomy of Ukraine or the UPR in the pages of the magazine. Fragmentary and often concise reports in the “Yuzhnye Vedomosti” do not allow to fully reveal the peculiarities of the Jewish communities of the Tavriya province, but newspaper material is an important source for the matrix reconstruction of those social transformations caused by the 1917 revolution.

Key words: Revolution, Tavriya province, Jewish community, Feodosia, Melitopol, Yevpatoria, city council.

Історичний досвід Російської та Української революцій столітньої давнини, їхній вплив на суспільні відносини, формування нових завдань у сфері вирішення соціальних запитів і культурницьких викликів, протягом багатьох десятиліть перебувають в полі зору істориків. У результаті світ побачила величезна кількість публікацій найрізноманітнішого гатунку, а сциєнтистський образ минулого у цілому сформований. Чимала емпірична база, накопичена дослідниками, охоплює як глобальні процеси, спрямовані на інтеграцію революційних подій до загальноєвропейського контексту, так і сюжети з локальної історії. Вагоме місце в осмисленні системних змін на землях Центрально-Східної Європи посідає вивчення

етнополітичних аспектів суспільних трансформацій. Позаяк розпад Російської імперії викристалізував політичні проекти, пов’язані в одних випадках із ідеями відновлення державності, в інших – боротьби за національно-культурну автономію згідно ідей представників австрійської соціал-демократії О. Бауера і К. Реннера.

Одними із найактивніших агентів обох революцій стали єврейські громади України, які через свої партійні та громадські структури у 1917 р. делегували кандидатів до Центральної Ради, взяли участь у виборах до міських дум і Всеросійських Установчих зборів, ставали учасниками національних, військових та професійних з’їздів тощо. Їхній внесок у суспільно-політичне життя України того часу вивчений достатньо

грунтовно¹. Втім окремі сюжетні лінії залишаються поза увагою істориків, адже дослідницька оптика масштабує тематику наукових студій не лише у залежності від актуальності й глибини вивчення проблеми, але й доступу до джерел. Попри наявність спеціальних праць з історії єврейських громад півдня України у період революцій², їхня участь у політичному житті Таврійської губернії у 1917 р. залишається маловідомим епізодом у складній палітрі подій. Відтак є метою пропонованого дослідження. Задля її досягнення слід з'ясувати пріоритетні та другорядні завдання суспільно-політичної діяльності, кадровий потенціал громад, прикладну реалізацію їхніх стратегічних й тактичних цілей.

Протягом 2005-2019 рр. нами було підготовлено й опубліковано півтора десятка праць з етнополітичної тематики, лєвова частка яких базується на аналізі такого інформативного джерела як сімферопольська газета «Южные ведомости». Вони стосувалися студій з вивчення польської, караїмської, кримчацької, татарської, болгарської, сербської, німецької, вірменської, грецької, української та інших громад Таврійської губернії³. А декілька статей з історичної юдаїки завершують своєрід-

ний етап обраного горизонту дослідження. Відтак мусимо зробити ремарку, що у пропонованій статті за дужки винесено єврейську громаду Сімферополя, якій присвячено окрему публікацію.

Сказане повною мірою стосується головного джерела з окресленої проблематики – щоденної газети «Южные ведомости» – інформаційний потенціал якої неодноразово нами аналізувався у попередніх працях. Тому обмежимося реплікою, що вона суттєво розширює уявлення про перебіг подій у містах Таврійської губернії, регулярно друкуючи повідомлення про найрізноманітніші питання суспільно-політичного і культурного життя краю. Цілком логічно, що найчастіше редакційна колегія зверталася до сюжетів, пов'язаних з життям губернського центру. Втім не менш динамічно сімферопольським часописом висвітлювалися суспільні процеси в інших населених пунктах краю. Чи не найактивніше в середовищі єврейської громади Феодосії.

Перші газетні згадки про реакцію євреїв Феодосії на зміну суспільно-політичної ситуації в країні після падіння царату зафіксовано доволі пізно⁴, майже через місяць з часу зречення Миколою II влади. Ще однією особливістю була наповненість

¹ Евреи Украины: Краткий очерк истории. Ч. 2 / Ф.Я. Горовский, Я.С. Хонигсман. А.Я. Найман и др.; Под. ред. Ф.Я. Горовского; Междунар. Соломон. ун-т. - К., 1995. - 277 с.; Гусев В.И. Бунд, Комфарбанд, евсекция КП(б)У: місце у політичному житті України (1917-1921). - К., 1996. - 132 с.; Клейнер І. Єврейська громадськість України та Центральна Рада, 1917-1918: (Деякі нотатки щодо тодіш. ситуації) // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф., Київ, 2-5 верес. 1996. - К., 1997. - С. 48-55; Еврейское население Юга Украины: Исслед., воспоминания, документы: Ежегодник / Редкол.: Ф.Г. Турченко, С.Ф. Орлянский, А.С. Тедеев и др. - Харьков; Запорожье: Евр. мир, 1998. - 320 с.; Найман О. Міністерство єврейських справ УНР: (До 80-річчя IV Універсалу) // Хроніка 2000. - К., 1998. - Вип. 23/24. - С. 337-348; Устименко В.М. Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. - С. 147-182; Ядловська О.С. Сіоністський рух у Південноукраїнському регіоні в роки Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. - Симферополь, 2012. - С. 135-140.

² Гвоздик В. Политическая борьба на юге Украины в 1917 г. и еврейские общины // Еврейское население Юга Украины. - Харьков – Запорожье : Еврейский мир, 1998. - С. 244-249; Гвоздик В. Роль і місце єврейського населення в політичній боротьбі на Півдні України в 1917 році // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Вип. XII. - Запоріжжя: «Диво», 2000. - С. 23-40; Устименко В. Національні рухи в Криму в пошуках політичних орієнтирів, 1917-1921 рр. (сучасна вітчизняна історіографія) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей / Гол. ред. В.Ф. Верстюк. Вип. 11. - К.: Інститут історії України НАН України, 2015. - С. 138-156; Ядловська О. Національні меншини Півдня України в контексті політичної діяльності (початок ХХ ст. – 1918 р.): монографія. - Дніпро: Видавець Біла К. О., 2020. - 284 с.

³ Винцовський Т. Польська громада Таврійської губернії у 1917 р. на шпальтах газети «Южные ведомости» // Поляки на півдні України та в Криму / Під ред. Т. Цисельського, Е. Чапєвського, В. Кушніра. Одеса – Опіле – Вроцлав, 2007. - С. 386-390; Винцовський Т. Вірменські громади Таврійської губернії в період революції 1917 року (за матеріалами сімферопольської газети «Южные ведомости») // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. - Одеса, 2011. - Вип. 5. - С. 313-317; Винцовський Т. Общественно-политическая жизнь в Таврической губернии во время революции 1917 года: этнополитический аспект (по матеріалам сімферопольської газети «Южные ведомости») // Danubius. XXX. Galați: Editura Muzeului de Istorie, 2012. - P. 283-311 та інші.

⁴ Для нас доступними є випуски «Южных ведомостей», починаючи з 15 березня 1917 р.

тексту, в якому йшлося не про події у Петрограді, а про місцеві справи. За даними «Южных ведомостей» члени єврейського благодійного товариства на своєму зібранні обговорювали питання переобрання делегатів до міського органу революційного самоврядування – громадського комітету – що виступав як альтернатива цензовій думі. Позаяк попередньо висунутих кандидатів затвердили не загальними зборами, а правлінням товариства, то тепер присутні підтвердили повноваження А.Берліна, а замість доктора М.Островського обрали вчителя Койфмана⁵.

Варто відзначити, що протягом другої половини березня (за старим стилем) 1917 р. в часописі було надруковано лише дві замітки, що стосувалися оцінки суспільно-політичної ситуації у Феодосії. Лише із другої з них читачі дізналися, що єврейська громада міста заслухала доповідь З.Юделовича про крах імперії і підтримала революцію⁶. Суттєво зросла кількість згадок наступного місяця. Зокрема «Южные ведомости» інформували громадськість про загальні збори єврейської громади міста (*відбулися за різними даними 16 (3) або 17 (4) квітня, можливо 16 квітня відбулося зібрання громади, а наступного дня лише захід сіоністів*⁷ – Т. В.) задля обговорення нагальних питань, бо в їхніх лавах спостерігалися тертя між сіоністами та рештою осіб, здебільшого соціалістами. Феодосійські сіоністи організували свій керівний комітет, який складався з 12-ти осіб. Цінним доповненням стала ремарка, що сіоністи І.Койфман⁸ і Турчинер були обрані делегатами на «з'їзд 5-ти губерній»⁹, який наразі не ідентифікований щодо назви, завдань, хронології та місця проведення.

Слід відзначити, що протистояння між сіоністами та соціалістами було характерним не лише для Феодосії, але і для інших громад на теренах майбутньої УНР. Як стверджує київський дослідник В. Устименко, Бунд обстоював обмеження компетенції автономії питаннями освіти і культури. Решта партій на чолі з об'єднаними соціалістами намагалась розширити компетен-

цію автономії. Сіоністи, напроти, вважали, що тільки створення територіально-державного осередку в Палестині збереже єврейську націю від зникнення. Вони розглядали автономізацію єврейського життя в країнах діаспори насамперед як засіб самоорганізації народу на шляху до створення власної держави. Значною мірою їхня боротьба була обумовлена прагненням мати більше представників у Центральній Раді та місцевих громадах. Тому вона велась як у центрі, так і у провінції, де у більшості громад переважали прихильники сіоністів¹⁰. Його висновки підтверджуються і прикладом Феодосії.

Згідно із повідомленням часопису 16 (3) квітня на мітингу євреїв Феодосії були присутніми понад 1000 осіб. Вони обрали до президії З.Юделовича, З.Наделя, А.Стрілівера та інших. Після усіх виступів присутні вирішили ухвалити резолюцію, суть якої зводилася до двох головних пунктів – 1) підготувати декларацію про єдність усіх груп і партій перед спільними інтересами єврейського народу, 2) готуватися до єврейського з'їзду, на якому мають бути вироблені вимоги, з якими делегати поїдуть на Всеросійські Установчі збори¹¹.

Сіоністи Феодосії й надалі працювали над формуванням позиції щодо долі власного народу, для чого регулярно організовували мітинги. Один із них відбувся у квітні під головуванням А.Стрілівера й попри несприятливу погоду зібрав близько 500 осіб. Оратори закликали не лише чесно виконувати свій громадянський обов'язок перед теперішньою батьківщиною, але й не забувати, що єврейський народ має право на «свою землю і культуру, яку народ, розкиданий частинами по усьому світу, об'єднавшись, може отримати лише в Палестині», що було закріплено у прикінцевій резолюції, виписаній від імені всього єврейського населення міста¹². Головні політичні гасла доповнювалися за рахунок супутніх складових. Так, місцевий активіст М.Мабо вкотре підняв питання щодо необхідності негайного клопотання про перегляд усіх справ, в яких євреї звинувачувалися у шпигунстві¹³.

⁵ Южные ведомости. - 1917. - 23 марта.

⁶ Там само. 29 марта.

⁷ Там само. 2 апреля, 6 апреля, 7 апреля.

⁸ Можливо тут помилково вказаний ініціал, має бути А.Койфман.

⁹ Южные ведомости. - 1917. - 6 апреля.

¹⁰ Устименко В.М. Вказ. праця. - С. 159-160.

¹¹ Южные ведомости. - 1917. - 7 апреля.

¹² Там само. 14 апреля.

¹³ Там само. 11 апреля, 15 апреля, 16 апреля, 21 апреля.

Ще один захід скликали 30 (17) травня. На ньому Н.Бистрицький та Є.Кишинівський виступили із доповіддю на тему «Сучасний момент і єврейство»¹⁴. Інформація щодо його організації доповнюється цінною ремаркою про чималий вплив сіоністів у середині єврейської громади, адже до їхньої структури записалося понад 400 осіб. Тоді ж було обрано міський сіоністський комітет з 16-ти осіб. Президія комітету сформували З.Юделович (голова), А.Перельштейн (заступник) і А.Койфман (секретар). Останнього також обрали делегатом на Всеросійський сіоністський з'їзд¹⁵, який невдовзі відбувся у Петрограді.

Питання національної єдності перебувала у центрі уваги й окремих партійних осередків лівого ідеологічного спрямування. У травні активісти СЕРП скликали мітинг, на якому ставили питання про реорганізацію місцевої громади з метою її демократизації. Доповідачем з теми став Лядський, котрий наголосив на необхідності передати важелі управління громадою усім євреям міста. За даними часопису до прикінцевої резолюції увійшов пункт, за яким община мала утворити громадську раду, до сфери інтересів якої належали б верховне управління справами, освіта тощо. А обирати її слід за принципами рівності, прямого голосування і т.д.¹⁶. Втім реалізація задуманого наштовхнулася на релігійні перепони, бо значна частина громади висловилася проти проведення подібних заходів у приміщенні синагоги. На їхню думку задля цього доречнішим місцем був літній театр¹⁷.

Зрештою загальне зібрання єврейської громади Феодосії відбулося до кінця травня у визначеній локації. Журналіст «Южных ведомостей» відзначив, що мав місце жвавий інтерес до нагальних проблем, а наріжним каменем дискусій стала проблема рамок компетенції міського єврейського виборчого комітету (*дали* – ЄВК), який мав бути створений згідно пропозицій Лядського. Втім не усі євреї Феодосії прагнули надати ЄВК функції громадської ради, вони вважали, що він має зосередитися на підготовці виборів до міської думи та Всеросійських Установчих зборів. Позаяк досягти консенсусу не вдалося, то учасники дебатів вирішили відкласти вибори членів ЄВК¹⁸.

Про посилення внутрішнього конфлікту в середині єврейської громади випукло повідомлялося в одному з наступних газетних дописів. Прикметно, що свій текст журналіст розпочинає з фрази, яку варто навести дослівно: «Єврейські зібрання останнім часом стали проходити в такій самій згущеній обстановці, котра зазвичай панує на горезвісних грецьких зібраннях». Питання щодо функціоналу ЄВК викликало різнобачення з боку соціалістів (Бунд, Поалей Ціон, СЕРП) та сіоністів. Перші і далі наполягали на тому, що жодних політичних зобов'язань на комітет покладати не варто, їхні опоненти відстоювали протилежну точку зору. Гострота протистояння привела до висловлення недовіри традиційному для більшості публічних заходів спікеру З.Юделовичу, якого забалотували соціалістичні групи. Новим головуєчим став А. Берлін, але це не вплинуло на перебіг дискусій, що супроводжувалися «шумом, криком, залишенням зібрання». У підсумку 400-450 осіб, котрі продовжили працювати, винесли компромісну резолюцію, згідно якої ЄВК мав поєднувати і громадські, і політичні функції¹⁹.

Припускаємо, що за документ голосували здебільшого сіоністи, котрі могли залишатися у більшості попри заміну спікера форуму. На користь такої гіпотези наведемо два аргументи. По-перше, вказана у газетному матеріалі кількість учасників заходу, що продовжили роботу, співпадає з числом євреїв, які записалися до сіоністської організації навесні 1917 р., про що йшлося вище. По-друге, до такого висновку може підштовхнути інформація про реакцію місцевих осередків трьох вище зазначених єврейських соціалістичних партій щодо прийнятого синтетичного наповнення рішення. При цьому не виключаємо варіанту, що протягом короткого проміжку часу члени соціалістичних груп могли змінити своє ставлення до проблеми, яка поступово набувала гіпертрофованих форм.

Загальні збори єврейської громади задля виборів ЄВК Феодосії пройшли 10 червня (28 травня) 1917 р. До початку процедури голосування соціал-демократ С.Батхон повідомив головуєчого З.

¹⁴ Там само. 17 мая.

¹⁵ Там само. 20 мая.

¹⁶ Там само 4 мая.

¹⁷ Там само. 5 мая.

¹⁸ Там само. 20 мая.

¹⁹ Там само. 27 мая.

Юделовича та усіх присутніх, в основній своїй масі сіоністів (близько 300 осіб), що соціалістичні партії відмовилися брати участь у виборах ЄВК з причини надання йому політичних повноважень. Відтак до комітету увійшли 25 осіб, котрі в основній своїй масі мали досвід роботи в єврейських закладах дореволюційного часу. Вони здебільшого були делеговані сіоністською організацією і розбавлені іншими структурами. «Южные ведомости» подавали повний перелік членів феодосійської ЄВК – З.Юделович, Н.Берман, А.Берлін, З.Надель, Я.Коган, Б.Мазрухі, М.Лейбман, І.Койфман, Циркін, Є.Абрамович, Г.Ревзін, А.Перельштейн, В.Гуревич, С.Кричевський, Н.Ліфшиць, І.Брахтман, І.Вейцман, Буссель, М.Жмудський, Г.Ліфшиць, Турецький, М.Гольденберг, Н.Ратнер, Пригожин, А.Пейсах (від кримчаків)²⁰. Хоча у попередніх номерах також називалися Г.Калпакчі та І.Манто (від кримчаків)²¹. Кандидатами до комітету стали М.Свердлов, Л.Жлотовський, Перельштейн (вчитель), Фрідзайчик, Цозик, Зельцер, Пліскін, І.Коген, Є.Гіцельтер, Є.Рейзнер, Послайчик, Абельсон, Е.Надель (дві останні – жінки)²².

Керівництво ЄВК усвідлювало ризики такої версії сконструйованої інституції, яка не відбивала усю палітру настроїв єврейської громади Феодосії. Тому З.Юделович висловився за необхідність здійснити перепис єврейського населення міста для підготовки нових виборів до комітету на основі пропорційного представництва від різних груп²³. Вже за декілька днів комітет взявся за роботу з проведення перепису населення²⁴, але про його результати знайти інформацію у джерелах не вдалося.

На рубежі червня – липня 1917 р. ЄВК впритул приступив до формування списку для участі у виборах до міської думи. П'ятнадцятьом особам було запропоновано заповнити відповідні бланки, а їхні прізвища потрапили на шпальти газети. Остаточний варіант був затверджений за декілька

тижнів у наступному форматі: 1) З.Юделович, 2) Н.Берман, 3) А.Койфман (вчитель), 4) Г.Цозик (кравець), 5) Г.Ревзін (бухгалтер), 6) М.Соломон, 7) І.Брахтман, 8) А.Пейсах, 9) Г.Ліфшиць, 10) Н.Ліфшиць (бухгалтер), 11) І.Посланчик (заготовник), 12) М.Гольденберг (службовець заводу Лук'янова)²⁵. Порівняння двох версій списків дають певні розходження. Так, до прикінцевого переліку не потрапили Г.Дозін, Д.Зельцер, Фрідзайчик та М.Цвібак, натомість опинився у ньому Г.Цозик.

Непереборні внутрішні обставини, які не дозволяли знайти організаційного та політико-ідеологічного порозуміння з-поміж євреїв Феодосії, мотивували різні групи створювати власні об'єднання, окрім вже існуючих. Зокрема свій комітет хотіли організувати ремісники²⁶. Прихильники соціалістичної ідеології, що не входили до партійних осередків, створили Єврейське демократичне об'єднання²⁷. Останні теж прийняли рішення спробувати свої сили у виборчих перегонах, що викликало негативну реакцію з боку сіоністів, які неодноразово закидали «демократам», що ті насправді постали не як незалежні соціалісти, а є прихованими лобістами інтересів чинних соціалістичних партій. Попри формування списку кандидатів у гласні думи, до якого увійшли М.Мабо²⁸, Л.Фрідзайчик (власник майстерні), Я.Дума (газетник), Г.Поляков, Епельбаум (обоє – кравці) і М.Соломон, остаточне рішення щодо питання участі у виборах було вирішено прийняти 9 липня (26 червня)²⁹.

На зазначеному засіданні членів Єврейського демократичного об'єднання присутні остаточно схилилися до думки взяти участь у думських перегонах і уточнили попередній список кандидатів у гласні, що отримав номер 4. Тепер він складався з більшої кількості осіб, кожна з яких мала чітко визначений порядковий номер: 1) М.Соломон, 2) М.Мабо, 3) Л.Фрідзайчик, 4) Я.Дума, 5) З.Патек (кримчак), 6) М.Шперхер,

²⁰ Там само. 28 мая, 1 июня, 4 июня.

²¹ Там само. 1 июня.

²² Там само. 4 июня.

²³ Там само. 1 июня.

²⁴ Там само. 6 июня.

²⁵ Там само. 24 июня.

²⁶ Там само. 10 июня.

²⁷ Там само. 18 июня.

²⁸ У цьому номері газети він подавався з ініціалом В.Мабо, але мабуть тут була допущена технічна помилка, бо в інших випадках фігурував як М.Мабо.

²⁹ Южные ведомости. - 1917. - 27 июня, 5 июля.

7) Л.Копелевич-старший, 8) Г.Поляков, 9) М.Зак, 10) Я.Пурім. Очевидно, оприлюднений перелік не був максимально повним, а у замітці пояснювалося, що М.Соломон вийшов з ЄВК³⁰. Є підстави вважати, що сказане стосується і Л.Фрідзайчика, який випав з остаточного списку ЄВК.

Вибори до міської думи Феодосії відбулися 22 (9) липня 1917 р. За їхніми результатами обидві єврейські групи отримали місця в органі самоврядування. Більше голосів здобув ЄВК, що засвідчило політичне лідерство сіоністів у єврейській громаді міста. Вони отримали можливість провести до думи трьох кандидатів – З.Юделовича, Н.Бермана і А.Койфмана. Гласним від Єврейського демократичного об'єднання став лише М.Соломон³¹.

Черговим етапом довготривалих політичних перегонів на різних рівнях стали вибори гласних повітового земства. За даними часопису вони пройшли на початку вересня (за новим стилем), а на зібранні єврейської громади присутні прийняли рішення долучитися до змагального процесу, висунувши своїх кандидатів. Ними стали А.Берлін, М.Цвібак³², міркуємо, що й інші активісти. Оскільки підсумовуючої інформації в «Южных ведомостях» нам відшукати не вдалося, то результати голосування залишаються у площині дослідницької перспективи. Нарешті у середині осені 1917 р. єврейські інституції Феодосії увійшли у виборчий процес навколо скликання Всеросійських Установчих зборів³³.

Участь у виборах до органів місцевого самоврядування привела до відтермінування вирішення тих питань життєдіяльності громади, які викликали гострі дискусії у першій половині 1917 р. Після тривалої перерви на шпальтах «Южных ведомостей» з'явилася інформація про початок конструювання громадської ради, яка мала виконувати управлінські/координаційні функції. Вона повинна була обиратися за пропорційним, імовірно двофазним принципом, по-

заяк у жовтневому номері газети йшлося про створення виборчого комітету. До нього мали увійти по 2 представника від різних організацій та груп – ЄВК, усіх партій, кримчаків, синагог, робітничих професійних спілок та інших профспілок³⁴. Згодом часопис повідомляв, що вибори єврейської громадської ради Феодосії відбулися 23 (10) грудня. Але відсутність розширеної інформації про підсумки наразі дозволяють орієнтуватися лише на один показник – кількість зареєстрованих виборців. Газета стверджувала, що до відповідних списків вписали 1673 особи³⁵. Окрім зазначеного навесні 1917 р. редколегія нагадувала читачам, що місцева громада закликала співплемінників взяти активну участь у поширенні «Займу свободи»^{36,37}.

Скасування Тимчасовим урядом обмежень щодо прав єврейського народу знайшло своєрідний відбиток на суспільно-політичному житті в Мелітополі, де за даними перепису 1923 р. (*статистику за 1917 р. відшукати не вдалося – Т. В.*) мешкало 31,4% євреїв³⁸. «Южные ведомости» повідомляли, що на нараді гласних міської думи, тимчасового виконавчого комітету і виконкому ради робітничих і солдатських депутатів обговорювали можливість кооптації делегатів від демократичних організацій до органу міського самоврядування з отриманням прав гласних. Найбільш дискусійним виявилось питання про представництво від єврейських інституцій, адже одна частина присутніх (Г.Смоленський та ін.), посилаючись на положення 1870 р. про вибори в думи, стверджувала, що з 42-х гласних третина представляла виборців-євреїв. Відтак цю норму можна зберегти. Інша група осіб (Г.Ліберов та ін.) наполягала на скасуванні квотного принципу. На їхню думку мали формуватися загальні списки. Зрештою гору взяла точка зору перших, нарада ухвалила рішення про виділення 4-х місць з 19-ти для гласних від об'єднаного комітету єврейських закладів і організацій Мелітополя³⁹.

³⁰ Там само. 1 юля.

³¹ Там само. 11 юля.

³² Там само. 19 августа, 22 августа, 23 августа, 26 августа.

³³ Там само. 8 октября.

³⁴ Там само. 13 октября.

³⁵ Там само. 24 ноября, 26 ноября, 23 декабря.

³⁶ Постановою Тимчасового уряду від 9 квітня (27 березня) 1917 р. в обіг вводилися облігації «Займу свободи» під 5% річних з виплатою дивідендів 2 рази на рік – 16 березня і 16 вересня. Передплата на облігації тривала з 19 (6) квітня по 13 червня (31 травня) 1917 р., термін дії – 55 років.

³⁷ Южные ведомости. - 1917. - 11 апреля, 16 апреля, 21 апреля.

³⁸ Мицюк О. Жидівство за доби історичного перелому (1917-1920) // Розбудова нації. - 1932. - № 9/10. - С. 255.

Наступне газетне повідомлення стосувалося аналізу стану справ в середовищі сіоністської організації міста. Дописувачі «Южных ведомостей» інформували громадськість, що на загальних зборах прихильників зазначеної політичної сили було заслухано дві доповіді – про завдання сіоністів за нових революційних умов та про роботу протягом останнього року «у підпіллі». Окрім іншого, на заході обрали комітет, на який поклали організаційно-управлінські функції. Він складався з окремих комісій – культурна, агітаційна, фінансова і палестинська. До нього увійшло 15 осіб, але їхні прізвища видання не зафіксувало. Для оперативної реакції на виклики часу сіоністи в межах комітету сконструювали постійно діюче бюро, яке мало займатися як теоретичною, так і практичною роботою. Одним з перших практичних кроків комітету стало негайне проведення анкетування й подальша реєстрація членів місцевого відділу сіоністської організації, до якої увійшло понад 300 чоловік. Ще одним важливим підсумком «районного з'їзду» стало рішення про заснування в Мелітополі Таврійського тимчасового губернського бюро, що вже фактично функціонувало, метою якого було «обстеження деяких пунктів губернії та інформація»⁴⁰.

Дискретність газетного матеріалу щодо життєдіяльності єврейської громади Мелітополя не дає можливості повною мірою простежити за втіленням у життя прийнятих рішень. І навіть функціонування існуючих інституцій, які в різних випадках могли з боку журналістів отримувати відмінну назву. Адже протягом оглядового періоду нами віднайдено менше десяти згадок про них в рамках досліджуваної теми. Для прикладу, наступне повідомлення було опубліковано лише через півтора місяця. Вочевидь саме про створений у квітні 1917 р. «тимчасовий єврейський комітет» міста йшлося у контексті підготовки громади до участі у муніципальній виборчій кампанії та подальшого обрання керівництва общини. До «виконавчого комітету» згідно пропорційного принципу увійшли 9 представників від сіоністів, 7 – соціалістів, 3 – від жінок, 1 – «ортодокс»⁴¹.

За даними «Южных ведомостей» під час підготовки виборів до міської думи Мелітополя єв-

рейська громада обрала шлях формування різних груп кандидатів у гласні. Існувало щонайменше 3 окремих списки. Найповніше персональне представництво відбито за списком № 8 (єврейська організація «свобода і традиції»). До нього увійшли С.Розенберг (повітовий рабин), Ш.Столяр, К.Коган, М.Асріелі, Н.Блюмін, І.Жмудський, Н.Лесман, А.-Х.Фельдман, Ш.Рівкович, А.Босовський, Н.Дубович, О.Рабінович, І.Фрам, Д.Друбицький, Я.Любарський, А.Яхнаєвич, Ш.Толчинський та І.Денензон⁴².

Повноцінно простежити за результатами муніципальної кампанії у Мелітополі за матеріалами видання вельми складно, але в одному з наступних номерів часопису йшлося про двох гласних, обраних за списком № 7 (сіоністи). За них віддав свої голоси 341 виборець, що дало можливість здобути мандати для А. Канцельсона й І. Каневського. Ще меншими досягненнями могли похизуватися прихильники списку № 9 (стара сіоністська організація). За них проголосувало лише 13 людей і вони зайняли останнє дев'яте місце в перегонах⁴³. Статистичні підсумки щодо списку № 8 нам відшукати не вдалося. Втім наявна інформація ілюструє політичні розбіжності навіть у таборі сіоністів, котрі не зуміли виставити єдиний перелік кандидатів у гласні.

Підготовка до виборів керівництва єврейської громади Мелітополя розпочалася у жовтні 1917 р. Задля цього було прийнято рішення про проведення перепису осіб віком понад 20 років – тільки ця категорія мала право голосу⁴⁴. Але повна відсутність подальших згадок про ситуацію в місті унеможливило зробити хоча б орієнтовні висновки.

За аналогією з Феодосією на порядку денному життя єврейської громади Євпаторії навесні 1917 р. постали дві теми. Одна з них формувалася навколо участі в підтримці «Займу свободи». Місцеві євреї активно долучилися до збору коштів, зібравши, згідно даних «Южных ведомостей», за один з перших тижнів передплати акцій 650 тис. крб. Про масштаб підтримки заходу свідчив і той факт, що протягом лише разового велелюдного мітингу, організованого 5 травня (22 квітня), «демократична частина місцевого єврейства», до якої часопис від-

³⁹ Южные ведомости. - 1917. - 6 апреля.

⁴⁰ Там само. 28 апреля.

⁴¹ Там само. 16 июня.

⁴² Там же. 15 июля.

⁴³ Там же. 27 июля.

⁴⁴ Там же. 4 октября.

ніс ремісників, дрібних торговців, прикажчиків та робітників, спромоглася акумулювати близько 90 тис. крб⁴⁵.

Інший напрям обговорення був пов'язаний з необхідністю вирішення етнокультурних потреб, відтак створення відповідної керівної структури. На початку травня (за новим стилем) у Євпаторії постав Єврейський політичний комітет (*далі – ЄПК*), а мету його існування газета передала таким чином: «об'єднати місцеве єврейське населення під час виборів до міської думи, законодавчі збори та інше». До зазначеної інституції увійшло 35 людей, обраних за двома квотами – 24 особи делегувалися на основі демократичної виборчої процедури, а 11 – від вже існуючих у місті релігійних, просвітніх й благодійних єврейських товариств⁴⁶. До президії комітету увійшли С. Димшиць (голова), пані Р.Біншток, С. Сокольський (обоє – заступники голови), Караев, Якір (обоє – секретарі), С.Біншток (скарбник)⁴⁷.

ЄПК без зволікань приступив до виконання покладених на нього завдань, провівши низку засідань, присвячених організаційним питанням. Задля систематизації організаційної роботи в структурі комітету було створено декілька секцій, які займалися визначеними напрямками діяльності – муніципальна кампанія, реорганізація закладів громади, просвітницька, інформаційна та фінансово-господарська⁴⁸. За декілька днів видання повідомило читачів, що просвітницька секція запроваджує вечірні курси для дорослих, на яких викладатимуть «єврейську та російську грамоту»⁴⁹.

Втім значно більше уваги ЄПК приділяв питанням участі у виборах до міського самоврядування. Відповідно газетні матеріали з цієї проблематики були більш об'ємними, хоч і поодинокими. До 21 (8) травня секція муніципальної кампанії розробила спеціальну платформу, котру винесла на обговорення комітету. У ній містилося 5 пунктів, що мали стати програмою діяльності гласних, обраних від єврейської громади Євпаторії.

Вочевидь найголовнішим став перший, що передбачав ліквідацію «єврейського столу» при

міській управі і подальшу передачу усього діловодства (метричні записи, справи духовного правління при синагогах тощо) до відома єврейської громадської ради, обраної згодом. Прикметно, що другий, третій та четвертий пункти стосувалися організації освітнього процесу. Передбачалося, що усі школи, створені етнічними меншинами, мають бути перетворені у загальнодержавні. Викладання у них має вестися рідною мовою, а підбір педагогічних кадрів стати клопотом винятково самих общин. Натомість міське самоврядування має взяти на себе турботу про заснування вечірніх шкіл для дорослого населення. У них мають викладатися як загальноосвітні предмети, так і курс рідної мови. Етнічний компонент був включений й у рекомендований процес реорганізації опікунських рад при середніх навчальних закладах та «вищому початковому міському училищі». Пропонувалося формувати їх за пропорційною ознакою, згідно етнічної структури населення міста. Нарешті остання теза стосувалася зміни порядку використання вихідного дня залежно від релігійних традицій. Йшлося передусім про запровадження неробочої суботи для іудеїв, та п'ятниці – для мусульман. Також дописувач зазначав, що ЄПК розробив програму муніципальної політики з загальних питань, але її деталізації на сторінках газети нам знайти не вдалося⁵⁰.

22 (9) липня 1917 р. був остаточно затверджений список № 7 кандидатів у гласні від ЄПК. Позаяк у «Южных ведомостях» не друкувалися інші подібні списки, сформовані в межах єврейської громади, то маємо усі підстави стверджувати, що на відміну від деяких інших великих міст губернії, у Євпаторії місцеві активісти зуміли консолідуватися в межах спільної політичної платформи. Пропонований висновок базується і на аналізі виборчого списку, до якого увійшли представники від різноманітних політичних кіл та позапартійних. Отже за право отримати мандат змагалися: 1) Р.Біншток («близька до соціал-демократів»), 2) М.Очаківський («близький до кадетів»), 3) А.Локшин (СЕРП), 4) З.Коган (позапартійний), 5) Я.Зусмановський (позапартійний), 6) І.Аксельруд («близький до соціал-демократів»),

⁴⁵ Там же. 27 апреля.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. 28 апреля.

⁴⁸ Там само. 6 мая.

⁴⁹ Там само. 11 мая.

⁵⁰ Там само. 11 мая.

7) В.Рівенсон (позапартійний)⁵¹. Прикметно, що це був чи не єдиний випадок у межах окресленої проблематики, коли виборчі перегони очолила жінка. На цьому інформаційні повідомлення щодо становища єврейської громади Євпаторії обриваються, що не дозволяє простежити за динамікою розвитку подій у наступні місяці.

Незначна частина газетної площі виділялася під опис становища єврейської громади Генічеська. Зокрема навесні часопис повідомляв про існування у місті єврейського комітету допомоги біженцям, що не без внутрішніх протиріч збирав добровільні пожертви для своїх одноплемінників з числа переміщених осіб⁵². У подальшому «Южные ведомости» інформували кримчан про велелюдне зібрання громади з метою обрання делегатів на національний територіальний з'їзд, що планувався у Катеринославі. Автор тексту акцентував увагу на бурхливих дебатах, попри домінування симпатиків групи сіоністів, і на очевидний авторитет місцевого рабина Хотелевича. Іншу сторону полеміки дописувач назвав «демократичними ораторами», під якими найімовірніше слід розуміти прихильників соціалістичної ідеології. Позаяк виступи останніх «відгуку майже не викликали», то довіру представляти євреїв Генічеська отримали сіоністи Хотелевич і Майзельсон. На знак протесту їхні опоненти відмовилися брати участь в запланованому з'їзді⁵³.

На початку літа 1917 р. у Генічеську відбулося зібрання представників різних єврейських організацій, котрі висловилися за створення політичного єврейського комітету і за необхідність виробити принципи реорганізації управлінських механізмів у громаді. Бундівець Лівшиць та соціал-демократ Лібман запропонували формувати комітет на демократичних засадах, де б кожна організована група отримала по одному мандату, а «обивательська маса» – 3. Вони також заперечували наявність політичних функцій такого комітету, аргументуючи свою позицію очевидними ідеологічними розбіжностями між різними пар-

тіями, відсутністю єдиної національної програми дій. З протилежного боку до дискусії долучився Хотелевич, котрий зі «звичною різкістю» закидав соціалістам демагогію та упереджене ставлення до ідей сіонізму⁵⁴.

Зрештою присутні, за пропозицією президії заходу, ухвалили утворити комітет з представників усіх організацій (партійних, культурно-просвітницьких, благодійних, релігійних), але за іншою формулою. Вона мала враховувати чисельність таких інституцій, тому один представник делегувався від 100 осіб. Зважаючи на атмосферу взаємної недовіри, соціалісти сприйняли такий варіант творення єврейського комітету як свідоме ігнорування їхньої точки зору. Тому відмовилися у подальшому брати участь у його роботі⁵⁵.

У подальшому єврейська тематика Генічеська фактично зникла зі шпальт видання. Принаймні нам вдалося віднайти лише одне невелике повідомлення про успіх єврейського списку № 2 на виборах до міської думи. Адже вони здобули підтримку 1006 виборців (з 4267 можливих), що стало другим результатом у перегонах⁵⁶.

Гострі протиріччя навколо суспільно-політичної тематики були притаманними і для єврейської громади Армянська, яка розділилася на дві частини в контексті дискусій навколо перспектив участі у муніципальних виборах. Один зі списків (№ 1), сформований безпосередньо від імені громади, складався лише з чотирьох осіб, а інший (№ 9) – від робітничої групи – обмежився єдиним прізвиськом (Янкелевич)⁵⁷. Проте незабаром «Южные ведомости» констатували, що у «робітничій групі» проходять внутрішні трансформації, вона скоригувала власну політичну платформу, схилиючись до залучення в список кандидатів у гласні представників від партії кадетів. І готова змінити назву⁵⁸. При цьому не зникли взаємні гострі інвективи з боку обох категорій протистояння у середині єврейської громади, рівень конфліктності у якій, на думку журналістів сімферопольського видання, досяг найвищого рівня⁵⁹.

⁵¹ Там само. 9 июля.

⁵² Там само. 28 марта.

⁵³ Там само. 13 мая.

⁵⁴ Там само. 26 мая.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. 22 августа.

⁵⁷ Там само. 6 августа, 9 августа.

⁵⁸ Там само. 17 августа.

⁵⁹ Там само. 18 августа.

Поодинокі інформаційні приводи щодо викликів першого року революції давали громади інших міст Таврійської губернії. Так, зібрання євреїв Джанкоя, організоване в синагозі, висловило повну підтримку Тимчасовому уряду з метою найшвидшого досягнення «повної перемоги над зовнішнім ворогом»⁶⁰. А севастопольська громада (в особі доктора Я.Ліберзона) вітала міністра юстиції, військових і морських справ Тимчасового уряду О.Керенського під час відвідин міста у травні 1917 р⁶¹.

Але найбільше газетних матеріалів побачили світ у зв'язку з муніципальною кампанією. Зокрема часопис повідомляв, що під час виборів до міської думи Севастополя, яка складалася з 71 гласного, місцеві євреї отримали 1001 голос (991 від цивільних + 10 від військових), що дозволило здобути 1 мандат для Я.Молдавського⁶². Дещо більше місць у думі здобули євреї Бердянська. За список № 3 (єврейська національно-демократична група) проголосувало 822 виборця з 11769. Відтак гласними стали А.Наймер, А.Любін (стоматолог), Б.Хомський⁶³. Громада Бахчисараю зорганізувалася єврейським благодійним товариством, тому відповідний реєстр очолили його лідери – 1) Л.Ельсон (провізор, голова правління благодійного товариства, секретар міського виконавчого комітету), 2) С.Малинський (провізор, член правління благодійного комітету, секретар міського комітету Червоного хреста), 3) А.Марков (нотаріус, голова комітету опікунства над хворими і пораненими військовими), 4) Н.Герашев (торговець)⁶⁴.

Громада Керчі розділилася на два виборчих табори – «єврейські демократи» і «єврейські націоналісти». Перший з них виявився успішнішим, отримавши підтримку 844 містян. Цей результат виявився четвертим, а гласними стали Г.Кисилевський, М.Борохов, А.Харитонов, А.Веєров. Натомість за «націоналістів» проголосувало 218 виборців (7-е місце з 8-ми), відтак мандат отримав лише Т. Момблат⁶⁵. Трьох гласних за списком Єврейського тимчасового комітету про-

вела до самоврядної структури громада Алушти. Їхніми симпатиками виявилось 332 виборця з 2524 можливих⁶⁶. Два окремі списки виставила громада Старого Криму⁶⁷, але результати виборів у виданні не віддзеркалювалися.

Підведемо підсумки. Щоденне сімферопольське видання упродовж 1917 р. приділяло значну увагу становищу єврейських громад Таврійської губернії в умовах революційних викликів. Газетні матеріали різного типу й обсягу, здебільшого без оціночного судження, змальовували їхню участь у суспільно-політичному житті краю, концентруючись на висвітленні ситуації в общинах Феодосії, Мелітополя, Євпаторії, Генічеська, Армянська, Севастополя, меншою мірою інших населених пунктів.

Найчастіше в фокусі уваги видання перебувала Феодосія, про що свідчить загальна кількість згадок на шпальтах часопису. За нашими підрахунками не менше 43-х разів журналісти газети інформували читачів про події навколо єврейської громади міста. За цим показником воно поступалося лише губернському центру, а своєрідними піковими місяцями стали квітень, травень і червень (10+8+8), коли дискусії навколо найбільш актуальних питань життя громади досягли свого апогею. Достатньо значна кількість дописів і заміток стосувалася общин Мелітополя та Євпаторії.

Згідно оприлюднених дописів місцеві єврейські громади в основній своїй масі схвально зустріли звістку про падіння царату, висловлювали підтримку Тимчасовому уряду й поклали сподівання на позитивні зміни в суспільно-політичній сфері. Пріоритетними темами дискусій на численних зібраннях стали питання внутрішньої самоорганізації, участь у виборах до міських дум і Всеросійських Установчих зборів, делегування кандидатів на національні з'їзди, просвітницька й благодійна діяльність. При цьому домінуюче місце зайняли два напрями полеміки – створення інституцій задля здійснення керівництва общинним життям і муніципальні вибори.

⁶⁰ Там само. 23 марта.

⁶¹ Там само. 21 мая.

⁶² Там само. 20 июля.

⁶³ Там само. 28 июля.

⁶⁴ Там само. 21 июля.

⁶⁵ Там само. 23 июля.

⁶⁶ Там само. 23 августа.

⁶⁷ Там само. 11 июля.

Найбільший вплив на суспільно-політичні настрої єврейського населення міст губернії мала сіоністська організація. Їхнім головним опонентом став соціалістичний табір, представлений здебільшого трьома партіями – Бунд, Поалей Ціон та СЕРП. У більшості зафіксованих газетними дописами випадків рівень протистояння між зазначеними політичними таборами досягав максимальної позначки, з очевидними елементами взаємної недовіри, про що яскраво маніфестували не лише журналістські рефлексії, на зразок «згущена обстановка», але і підготовка різних списків на виборах до органів міського самоврядування. Втім у переважній більшості випадків єврейські громадсько-політичні та партійні структури опиня-

лися поза когортою лідерів виборчих перегонів, отримуючи обмежену кількість думських мандатів. Чи не єдиним винятком став Генічеськ.

Рефлексії громад краю щодо утворення Центральної Ради, Генерального секретаріату, їхнього протистояння з Тимчасовим урядом, проголошення автономії України чи УНР на сторінках часопису нами не виявлено. Фрагментарність та часто стислість повідомлень у «Южных ведомостях» не дають змогу повною мірою розкрити особливості життєдіяльності єврейських громад Таврійської губернії, але газетний матеріал є вагомим джерельним масивом для матричної реконструкції тих суспільних трансформацій, які були спричинені революціями 1917 року.

References

Evreyi Ukrainy: Kratkiy ocherk istoriyi (1995). Ch. 2 / F. Ya. Gorovskiy, Ya. S. Khonigsman. A. Ya. Naiman i dr.; Pod. red. F. Ya. Gorovskoho; Mezhdunar. Solomon. un-t. K. [In Russian].

Evreiskoe naseleniye Yuga Ukrainy: Issled., vospomnaniya, dokumenty: Ezhegodnik (1998) / Redkol.: F. G. Turchenko, S. F. Orlianskiy, A. S. Tedeev i dr. Kharkov; Zaporozhie: Evr. mir. [In Russian].

Husiev, V. I. (1996). Bund, Komfarband, yevseksitsii KP(b)U: mistse u politychnomu zhytti Ukrainy (1917-1921). K. [In Ukrainian].

Hvozdyk, V. (1998). Politicheskaia borba na yuge Ukrainy v 1917 g. i yevreiskiy obshchiny // Evreiskoe naseleniye Yuga Ukrainy. Kharkov – Zaporozhye : Evreiskiy mir. [In Russian].

Hvozdyk, V. (2000). Rol i mistse yevreiskoho naselennia v politychnii borotbi na Pivdni Ukrainy v 1917 rotsi // Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu ZDU. Vyp. XII. Zaporizhzhia: «Dyvo». [In Ukrainian].

Kleiner, I. (1997). Yevreiska hromadskist Ukrainy ta Tsentralna Rada, 1917-1918: (Deiaki notatky shchodo todish. sytuatsii) // Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini: Materialy konf., Kyiv, 2-5 veres. 1996. K. [In Ukrainian].

Mytsiuk, O. (1932). Zhydivstvo za doby istorichnoho perelomu (1917-1920) // Rozbudova natsii. № 9/10. [In Ukrainian].

Naiman, O. (1998). Ministerstvo yevreiskyykh sprav UNR: (Do 80-richchia IV Universalu) // Khronika 2000. K. Vyp. 23/24. [In Ukrainian].

Ustymenko, V. (2015). Natsionalni rukhy v Krymu v poshukakh politychnykh oriientyriv, 1917-1921 rr. (suchasna vitchyzniana istoriografii) // Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917-

1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei / Hol. red. V. F. Verstiuk. Vyp. 11. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Ustymenko, V. M. (2009). Yevreiski orhanizatsii i partii v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy za doby Tsentralnoi Rady // Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vyp. 4. [In Ukrainian].

Vintskovskiy, T. (2012). Obshchestvenno-politicheskaiia zhyzn v Tavricheskoy guberniyi vo vremia revoliutsiyi 1917 goda: etnopoliticheskii aspekt (po materialam simferopolskoy gazety «Yuzhnye vedomosti») // Danubius. XXX. Galați: Editura Muzeului de Istorie. [In Russian].

Vintskovskiy, T. (2007). Polska hromada Tavriiskoi hubernii u 1917 r. na shpaltakh hazety «Iuzhnye vedomosti» // Poliaky na pivdni Ukrainy ta v Krymu / Pid red. T. Tsyselskoho, E. Chapevskoho, V. Kushnira. Odesa – Opolie – Vrotslav. [In Ukrainian].

Vintskovskiy, T. (2011). Virmenski hromady Tavriiskoi hubernii v period revoliutsii 1917 roku (za materialamy simferopolskoi hazety «Iuzhnye vedomosti») // Lukomoria: arkheolohiia, etnolohiia, istoriia Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria. Odesa. Vyp. 5. [In Ukrainian].

Yadlovskaya, O. (2020). Natsionalni menshyny Pivdnia Ukrainy v konteksti politychnoi diialnosti (pochatok KhKh st. – 1918 r.): monografiia. Dnipro: Vydavets Bila K. O. [In Ukrainian].

Yadlovskaya, O. S. (2012). Sionistskyi rukh u Pivdenoukrainskomu rehioni v roky Tsentralnoi Rady // Kultura narodov Prychornomoria. Symferopol. [In Ukrainian].

Yuzhnye vedomosti (Simferopol). 1917. [In Russian].